

METAMORFOZY PODRÓŻY W DAWNYCH LITERATURACH ROMAŃSKICH

Nie zapominam też o tym, co często powtarzałem i nadal lubię powtarzać, mianowicie, że grecki poeta, a jego śladem i nasz – żaden zaś filozof nie wejrzał głębiej w sprawy ludzkie niż oni obaj – gdy opisują charakter i postępowanie doskonałego człowieka, każą mu wędrować po całym świecie i wszędzie uczyć się czegoś nowego. Uważali bowiem, że człowiek, którego stworzyli swoim kunsztem pisarskim, nie mógłby stać się doskonały, mieszkając wciąż w jednym miejscu¹.

W ten sposób Francesco Petrarka, pisząc do swego przyjaciela Andrei Dandola, dzieli się swoimi przemyśleniami na temat podróży. Autor listu w subtelny sposób dotyka nie tylko swoich osobistych doświadczeń „wiecznego wędrowca”², ale również podkreśla wymiar filozoficzny motywu podróży, który został wykorzystany przez poetów najbardziej przez niego cenionych: Homera i Wergiliusza. Petrarka dostrzega niezwyklej potencjał, jaki zawiera ten motyw – od podróży rzeczywistej po najróżniejsze odmiany „podróży w wyobraźni”. I w istocie, jest to jeden z najchętniej wykorzystywanych tematów literackich od starożytności po czasy współczesne.

¹ *Do Andrei Dandola, doży Wenecji. Uzasadnienie ciągłych zmian miejsca*, [w:] Francesco Petrarka, *Pisma podróżnicze*, przełożył i opracował Włodzimierz Olszaniec, „Biblioteka Renesansowa”, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2009, s. 33.

² Zob. *Przedmowa*, [w:] *ibidem*, s. 11–26.

Niniejszy tom stanowi zbiór refleksji dziewiętnastu polskich badaczek i badaczy dawnych literatur romańskich poświęconych tematowi szeroko pojętej, wieloaspektowej podróży: realnej lub wyobrażonej, w czasie, w przestrzeni, podróży będącej przygodą, odkryciem, poznaniem, przyjemnością lub udręką, poszukiwaniem źródeł i prawd... Podróż bywa metaforą życia, pretekstem do filozoficznych rozważań, źródłem wiedzy i doświadczenia, ale także ucieczką lub wygnaniem, swoistą podróżą „od” czegoś, a nie „do”, ku czemuś. Czyż nie taką właśnie podróżą są dzieje ludzkości, które zaczynają się od wygnania?

Materiał artykułów zgromadzonych w tomie są teksty literatury dawnej, obejmujące okres od średniowiecza do późnego oświecenia. Stanowią zarazem studium gatunków literackich, nie tylko relacji z podróży, ale także średniowiecznych hagiografii czy późniejszych powieści i sztuk teatralnych, w których topika podróży znalazła wielorakie odzwierciedlenie.

Zastosowany podział na pięć części nie jest próbą usystematyzowania problematyki podróży, lecz raczej propozycją zobrazowania, w jak różnorodny sposób autorzy wykorzystują ten motyw. W pierwszej części *Podróż a poszukiwanie tożsamości* dominantą jest odkrywanie przez bohaterów prawdy o sobie i świecie. Pierwsze dwa artykuły stanowią swojego rodzaju dwugłos wobec tak istotnej w średniowieczu postawy ucieczki od świata, *fuga mundi*, która miała ułatwiać osiągnięcie zbawienia. Okazuje się jednak, że recepta nie jest tak prosta, jak mogłoby się wydawać. Joanna Gorecka-Kalita analizuje ten problem na przykładzie tekstu hagiograficznego Guillaume’a de Berneville o świętym Idzim, który porzucił dom rodzinny, majątek, ustabilizowaną sytuację i udał się w drogę, aby odnaleźć sens życia. Ucieczka na pustkowia i późniejsze przebywanie w pustelni zostają pokazane w całej złożoności, między tradycją wschodniej anachorezy a zachodnim modelem życia wspólnotowego. Porzucenie miraży tego świata jest jednocześnie wyjściem „na spotkanie z Bogiem”, ale osiągnięcie spełnienia nie następuje, ku zaskoczeniu czytelnika, w pustelni. Motyw ucieczki od świata w poszukiwaniu doskonałości ujęty z nieco innej perspektywy przedstawia Agata Sobczyk, która porównuje dwa teksty z XIII w. *Żywot Marii Egipcjanki* i *Saracenkę* ze zbioru *Żywoty Ojców*. I choć bohaterami są dwaj pustelnicy, to prawdziwymi protagonistkami, co podkreśla autorka artykułu, okazują się kobiety

uosabiające Inność. W obu przypadkach paradoksalnie motywacją do zmiany trybu życia i udania się na pustynię jest grzech pychy, ale doświadczenia drogi, i tej rzeczywistej, i tej duchowej, doprowadzają do stanu łaski – odnalezienia pokory dającej nadzieję na zbawienie.

Średniowieczne peregrynacje to jednak nie tylko eksploracje w obszarze życia duchowego. W trzech XIII-wiecznych tekstach (*Żywoć świętej Małgorzaty zwanej Pelagiuszem*, *Roman de Cassidorus*, *Roman de Silence*), które do analizy wybrała Joanna Augustyn, mamy do czynienia z poszukiwaniem tożsamości. Jest to poszukiwanie odbywające się przede wszystkim w przestrzeni społecznej, jakże innej dla mężczyzn i kobiet. Stąd próby pokazania przez niektórych autorów, jak bardzo zmienia się sytuacja kobiety, gdy decyduje się ona na funkcjonowanie w przebraniu mężczyzny. Okazuje się, że ten zabieg nie tylko umożliwia jej swobodny dostęp do przestrzeni otwartej, zapewniając swobodę przemieszczania się, ale również jest szansą na niezależny rozwój duchowy i intelektualny. Radość z wolności może trwać jednak tylko tak długo, jak długo bohaterka jest w stanie grać rolę męską.

Zamykający pierwszą część tomu artykuł Joanny Ciemińskiej przenosi nas o kilka wieków ku czasom współczesnym i podejmuje bardzo ciekawe zagadnienie roli zmysłów w poznawaniu świata oraz własnej osobowości. Bohater powieści Étienne'a de Senancour *Oberman* rozwija sztukę odbierania świata wszystkimi zmysłami. Realizacja tego projektu odbywa się poprzez samotne wędrówki w Alpach szwajcarskich. Wykorzystując założenia antropologii zmysłów, autorka ukazuje rolę, jaką odgrywa wysiłek fizyczny w odkrywaniu przez bohatera swojej osobowości.

Rzeczywista podróż, ucieczka czy wygnanie stanowią często źródło inspiracji dla pisarzy. Czasami korzystają z własnych doświadczeń, ale często zaintrygowani przeczytaną czy zasłyszaną historią budują własną opowieść. Druga część tomu gromadzi studia, które omawiają tego typu utwory zawieszone między prawdą historyczną a kreacją literacką. Barbara Marczuk przypomina 42 nowelę Masuccia ze zbioru *Novellino*, która opowiada historię okrutnej „polskiej królowej”, i wysuwa tezę, wbrew rozpowszechnionej opinii, że bohaterką opowieści jest postać historyczna: Judyta Maria (1047–1105), druga żona władcy Polski Władysława I Hermana. Autorka dostarcza szeregu dowodów na to, że narracja Masuccio w wielu kwestiach

pokrywa się z wersją zawartą w kronice Galla Anonima, a wydarzenia historyczne, w tym motyw przewodni, jakim jest wygnanie, zostały w obu tekstach poddane „zabiegom mityzacyjnym”.

Z kolei Dariusz Krawczyk zabiera nas na wyprawę do warsztatu XVI-wiecznego polemisty Richarda Verstegana, angielskiego katolika, który z powodu prześladowań udał się na wygnanie i osiadł w Antwerpii. Jego słynne dzieło *Teatr okrucieństw heretyków naszych czasów* (1587) miało duży wpływ na konsolidację środowisk katolickich wokół motywu martyrologii w okresie wojen religijnych. Autor artykułu wnikliwie bada kontekst historyczno-społeczny hybrydalnego wydania francuskiego (podwójnego) tłumaczenia tego utworu, ukazując całą złożoność motywacji polemisty i jednocześnie szeroką paletę możliwości technicznych, jakimi dysponował, aby uczynić swoje dzieło interesującym i zdolnym zawładnąć umysłami czytelników. O ile Verstegan czerpał z własnych dramatycznych doświadczeń, a stanowiły one dla niego nie tylko inspirację, lecz przede wszystkim zobowiązanie do pozostawienia świadectwa cierpień współwyznawców, o tyle inni autorzy korzystali często z informacji historycznych z „drugiej ręki”. O tym, w jaki sposób Carlo Goldoni zainteresował się dziełem angielskiego podróżnika Thomasa Salmona zatytułowanym *Historia nowożytna lub obecny stan wszystkich narodów*, i jak wykorzystał materiał dotyczący Persji, opowiada w swoim studium Jolanta Dygul. Popularność egzotycznej podróży, którą Goldoni zaproponował weneckiej publiczności w tragicomедii *Perska małżonka* (1753), sprawiła, że dramatopisarz w ciągu niespełna trzech lat dopisał kolejne dwa odcinki tej historii.

Szczególną inspirację dla badaczy stanowiły dramatyczne, czy wręcz tragiczne, losy kobiet nieszczęśliwych w małżeństwie. Łukasz Szkopiński na przykładzie mrocznej powieści pióra Stéphanie Félicité de Genlis *Historia Księżnej C**** analizuje skomplikowane relacje między prawdziwą wolnością a wolnością pozorną, przymusowym uwięzieniem a nieświadomą niewolą, którą człowiek akceptuje, poddając się panującym w społeczeństwie konwenansom. Pisarkę zainspirowała prawdziwa historia Olimpii Barberini Colonna, którą zazdrosny mąż uwięził w lochach swego zamku. Autor artykułu przedstawia, w jaki sposób wyjściowy materiał zostaje poddany literackiej transformacji, dzięki czemu powieść intryguje nie tylko poprzez poruszające obrazy cierpienia uwięzionej księżnej, ale również ze względu

na psychologiczny wymiar wewnętrznej przemiany bohaterki. Jest to także jej podróż w głąb siebie.

W części trzeciej niniejszego zbioru dotykamy problematyki relacji z podróży i jej różnorodnych form. Długo starająca się o swoje *lettres de noblesse* literatura podróżnicza jest dzisiaj w pełni uznawaną częścią literatury pięknej, choć mającą swoje immanentne cechy. Doświadczenie podróży w świecie realnym owocuje różnorodnością wypowiedzi, a jej literackie wykorzystanie jest już całym wachlarzem możliwości formalnych i koncepcyjnych. Artykuł Doroty Szeligi opowiada o podróży Jeana de Léry, który w roku 1557 wraz z grupką protestantów z Genewy przybywa na zaproszenie Villegagnona do Brazylii w celu budowania kościoła reformowanego. Dwadzieścia lat później Léry publikuje relację z tej podróży, która jest przede wszystkim barwnym opisem przyrody amerykańskiej i życia Indian z plemienia Tupinamba. Ale ten „brewiarz etnologa”, jak określił utwór Claude Lévi-Strauss, jest także świadectwem konfliktów religijnych, jakie zostały przeniesione z Francji do Nowego Świata. Autorka artykułu analizuje przyczyny, które doprowadziły do upadku projektu stworzenia trwałej kolonii francuskiej w Ameryce Południowej.

Nieco inaczej swoje doświadczenia podróżnicze prezentuje Juan Méndez Nieto, któremu artykuł poświęca Katarzyna Płaczek. Analizując szczegółowo cechy dyskursu autobiograficznego w *Dyskursach medycznych*, autorka podkreśla, że duże znaczenie dla charakteru dzieła ma wykorzystanie w jego pierwszej części konwencji podróży jako struktury budującej napięcie. Utwór ten, autorstwa żyjącego na przełomie XVI i XVII w. lekarza, który jednak nigdy nie otrzymał dyplomu, jest bardzo ciekawym przykładem połączenia różnych gatunków: relacji z podróży, „quasi-pikarejskiej biografii” i traktatu o medycynie empirycznej. Autorka artykułu podkreśla niezwykłą grę Nieto z czytelnikami, która polega na płynnym przechodzeniu w gawędach od faktów do fikcji, przy jednoczesnym przemyślanym budowaniu własnej biografii lekarza-wędrówca.

Zamykający tę część tomu artykuł Małgorzaty Sokołowicz dotyka przyczyn zróżnicowanego obrazu Maroka, jaki wyłania się z trzech relacji z podróży z końca XVIII w. Louis Chénier, konsul Francji w Maroku, Pierre Raymond de Brisson, oficer francuski, który trafił do niewoli, oraz Jan Potocki, polski szlachcic, który, co zostaje podkreślone, jest podróżnikiem dostrzegającym egzotyczny urok kraju –

każdy z autorów opisuje Maroko inaczej. Różna jest ich sytuacja, różny kunszt literacki. A zebranie tych trzech świadectw i porównanie strategii opisu daje możliwość poznania, jak duże znaczenie dla przekazu ma punkt widzenia obserwatora.

Czwarta część gromadzi artykuły, w których motyw podróży badany jest jako element konstrukcyjny utworu. I tak Joanna Godlewicz-Adamiec proponuje szeroką panoramę wykorzystania tematu podróży w średniowiecznej literaturze niemieckiej. Śledząc przenikanie motywów francuskich, dostrzega pewne prawidłowości i wyróżnia trzy motywacje, które inspirują bohaterów do udania się w podróż, a są to miłość, potrzeba poszerzania horyzontów i wykluczenie. Podróż rozumiana jest także jako aktywność umożliwiająca duchową przemianę, i wtedy powrót nawet do tego samego miejsca nie oznacza powrotu do takiej samej sytuacji.

Monika Kulesza przybliży nam anonimową powieść z 1704 r. *Podróż do Guibray*. W swoich rozważaniach autorka kładzie nacisk na związki między powieścią a teatrem. Spotkanie dwóch arystokratów podających się za żonglerów z wędrownej trupy aktorskiej stanowi koncept, który pozwala ukazać nie tylko liczne przygody bohaterów, tak charakterystyczne dla powieści, ale również umożliwia poznanie świata teatru: sytuacji aktorów, ich pozycji społecznej oraz dnia codziennego, i powracającego sporu o teatr.

Wraz z Moniką Malinowską przenosimy się w świat powieści Madeleine de Scudéry. Na przykładzie dwóch powieści *Artamen, czyli Cyrus Wielki* i *Klelia, historia rzymska* autorka artykułu dowodzi, jak produktywny może okazać się model akcji zbudowany na podróży i jej wariantach (ucieczka, porwanie, pościg itd.). Peregrynacje bohaterów umożliwiają też czytelnikom poznanie różnych, często egzotycznych, krain, zwyczajów ludzi i bogactwa przyrody. Powieści tego typu spełniają zatem wymóg, aby uczyć, bawić.

Zamykający tę część artykuł Ewy Kalinowskiej przybliży postać zapomnianego XVIII-wiecznego poety Évariste'a Parny i jego poemat *Podróż Celiny*, w którym – w odróżnieniu od innych jego utworów – motyw podróży stanowi bazę organizującą całość poetyckiej wypowiedzi. Dzięki onirycznej wędrowce dookoła świata Celina, a wraz z nią czytelnik, poznają nie tylko różne krainy, ale przede wszystkim zwyczaje i relacje uczuciowe między kobietami i mężczyznami – a zakończenie jest pochwałą francuskiego modelu życia.

Piąta, a zarazem ostatnia część tomu poświęcona jest motywowi podróży, który umożliwia krytyczne spojrzenie na otaczającą rzeczywistość. Rozpoczyna ją artykuł Mai Pawłowskiej, w którym autorka analizuje topikę podróży utopijnej i ucieczkę od świata w powieści Cyrana de Bergerac *Państwa i cesarstwa Słońca*. Obdarzony niezwykłą wyobraźnią pisarz bawi się przestrzenią. I choć marzenie Dyrcony, bohatera powieści, spełnia się, a on sam, jak ocenia autorka artykułu, nadaje się idealnie do roli wiecznego wędrowca, to bohater nie odnajduje jednak ostatecznie szczęścia w międzyplanetarnych podróżach, stanowiących w dużym stopniu ucieczkę od świata i jego wad. Podobną problematykę podejmuje w swoim studium Izabella Zatorska. Przedmiotem jej rozważań jest podróż filozoficzna. Marivaux, któremu poświęca swój artykuł, jawi się jako modernista poszukujący prawdy bez względu na niebezpieczeństwa. Podróż do Świata Prawdy prowadzona przez narratora-filozofa to propozycja dla czytelników przygotowanych intelektualnie, a metoda oddalania się od „swojskiego świata” pozwala na nowe zdefiniowanie utartych pojęć.

Inną atmosferę odnajdujemy w powieści *Historia wszy francuskiej* François Delauneya, którą przybliży nam Przemysław Kossakowski. W swoich rozważaniach autor skupia się przede wszystkim na analizie nowatorskiego konceptu Delauneya, który główną bohaterką utworu czyni wędrującą wesz. Stworzenie, przemieszczając się w sposób zupełnie nieskrępowany, jest świadkiem różnych wydarzeń i potrafi czytać w ludzkich myślach. Cały utwór jest ostrą satyrą na ówczesne społeczeństwa świata zachodniej cywilizacji, szczególnie na ich uprzywilejowane warstwy.

Tom zamyka artykuł Marka Mosakowskiego poświęcony zmianom gatunkowym, jakie nastąpiły w przestrzeni literackiej i estetycznej po przewrocie thermidoriańskim. Swoje rozważania autor rozwija na przykładzie powieści François Vernesa *Sentymentalny podróżnik po Francji za czasów Robespierre’a*, która stanowi próbę opisu udręczonej Francji za czasów terroru jakobińskiego. Inspiracją dla Vernesa był motyw podróży sentymentalnej zapożyczony od Sterne’a i koncepcja denaturacji wzięta od Rousseau.

Mamy nadzieję, że zaproponowana w tomie wędrowka naukowa po krainie dawnych literatur romańskich będzie odkrywczą, przyjemną i sprzyjającą refleksji. Udanej podróży!

Monika Kulesza, Dariusz Krawczyk, Dorota Szeliga